

„Szabad egyház szabad államban”?

A Tiszántúli Református Egyházkerület a „nulla évben”

Egy, az USA-ben élő magyar emigráns történész, John Lukacs (Lukács János) egyik remek esszéjében¹ azt fejtegeti, hogy 1945-öt sok szempontból „nulla év”-nek (mondhatni, egy origónak) lehet tekinteni. Anélkül, hogy belebonyolódnék ennek a szerteágazó kérdésnek az ismertetésébe, azt azért le lehet szögezni: az 1945-ös év olyan markáns cezúrát jelent Közép-Európa – ezen belül Magyarország – történelmében, amelyre korábban alig volt (szerencsére) példa.

1945-ben eltűnt a „rég világ” (mert szétbombázták), és elkezdődött (elhozták a „felszabadítók”) egy új világ – aminek mibenlétéről szinte mindenkinek más elképzelése volt. A változásokat egy kisebbség *felszabadulásként* élte meg, míg a többség szerint egy *újabb megszállás* történt – csak éppen a németeket felváltotta egy keleti, despotikus hatalom, amely ráadásul – hírek szerint – a keresztény egyházakat is meg akarja semmisíteni.

Ennek a félelemnek természetesen volt reális alapja. A Lenin-fémjelezte bolsevikok és magyar követőik az egyházakat morális és szellemi tekintélyük, anyagi erejük és nemzetközi szervezettségük miatt az első pillanattól kezdve *megsemmisítendő ellenségnek* tekintették.² Persze a szovjet tankokkal az országba visszatérő kommunista vezetők jól tudták, hogy komoly támogatottságuk nem lévén, kezdetben nem hagyhatják figyelmen kívül az egyházak társadalmi beágyazottságát. Miként Rákosi fogalmazott: „És ha az elvtársak azt veszik észre, hogy a hallgatók nagyon vallásosak, az elvtársak ne tartózkodjanak Istennel spékelt jelszavaktól sem... Láss a falusi ember, aki meg van győződve arról, hogy ha szarva nincs is a kommunistának, de a nadrág alatt bakkecskeláb van, hogy a kommunista rendes ember, olyan, mint a többi.”³ Ráadásul a szovjetek is abban voltak érdekeltek, hogy az őket bizalmatlanul fogadó civil lakosság megnyugodjon. A városparancsnokok a lakosság bizalmát azzal is meg akarták nyerni, hogy mindenütt kihirdették: tartsák meg bátran az istentiszteleteket. (Ezenközben azonban – miként még erről alább lesz szó – összeszedtek számos egyházi alkalmazottat...)

Mіндеzen okok miatt (is), a felszínen úgy látszott, hogy ugyan az „ateista birodalom”, és helyi képviselője, a Magyar Kommunista Párt *békés együttélésre* törekszik az egyházakkal. A Dálnoki Miklós Béla tábornok vezette ideiglenes nemzeti kormány, majd az 1945. novemberi választások után felálló Tildy-kormány a megsérült épületek helyreállításához komoly anyagi segítséget nyújtott. Ráadásul egy miniszterelnöki rendelettel a lelkészeket kivették az igazolási eljárás alól. (Az már más kérdés, hogy helyi szinten ezt nem mindig vették figyelembe...⁴)

Bár a korábbi „szovjetellenes propaganda” hatására sokan attól féltek, hogy ha megjelennek az oroszok, rögtön megszüntetik a hitoktatást, bezárják a felekezeti iskolákat, ez nem következett be 1945-ben. Az események utólagos elemzése alapján valószínű, mindez csupán azért történt, hogy elaltassák a magyar társadalom – jogos – gyanakvását a megszállókkal szemben, és a hátország „pacifikálását” lehetővé tegyék. A bizalom megnyerése érdekében „engedtek be”⁵ a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésbe 1944 végén tizenöt református egyházi személyt, köztük Bereczky Albert budapest-pozsonyi-úti és Tildy Zoltán szeghalmi lelképásztorokat (utóbbi az FKGP országos elnöke), és Révész Imre debreceni püspököt. Hódmezővásárhelyről a nagytekintélyű, népszerű Márton Árpád lelkész-elnök lett nemzetgyűlési képviselő.

Az, hogy a kommunista párt *nyíltan* nem akart azonnal visszatérni az 1919-ben, az ún. tanácsköztársaság alatt már megismert módszerekhez, mert a *látszatot* fenn kellett tartani. A jeles ügyvéd (1948-ban a Dunamelléki Református Egyházkerület megválasztott, majd lemondásra kényszerített főgondnoka), Kardos János, több törvénytelenül bíróság elé állított lelkész védője ekként jellemezte az egyháziakkal szemben folytatott népbírósi gyakorlatot: „A kormányzat... féltékenyen ügyelt arra, hogy az egyház- és a vallásüldözés látszatát kerülje, s amikor egyházi személyt akartak börtönbe juttatni, az egyházi ténykedéstől megkülönböztethető más magatartás lett a vád tárgyává és az egyházi ítélkezés alapjává. Abban már nem volt finnyás, hogy az állítólagos ténykedés megfelel-e a valóságnak.”⁶

Az első időszakban a legtöbb vádat az egyháziak ellen is „háborús és szovjetellenes izgatás” címén emelték. A „fasizmus maradványainak felszámolása” jegyében indított eljárások többségét háború előtti vagy alatti, a Szovjetuniót kritizáló egyházi beszédekre, prédikációkra alapozták. Az 1945:VII. törvénycikk alapján folytatott népbírósi gyakorlat parttalan lehetőségeire aggódva figyeltek fel az egyház vezetői is. Révész Imre debreceni püspök 1945. március 14-én Ravasz László budapesti püspökhöz írott, a Rákosi Mátyással történt megbeszéléséről beszámoló levelében világosan előrevetítette a nem kommunista értelmiséggel – köztük az egyháziakkal – való tömeges leszámolás veszélyét: az MKP vezére ugyanis „akaratlanul is elárulta, hogy az összes »fasizta« elemekkel minél gyorsabban és minél radikálisabban le akarnak számolni, nekik az eddigi igazoltatási eljárás túlságosan enyhe, stb. Ha végiggondoljuk, ez gyakorlatilag bizony az intelligencia tömeges kiirtásával egyenlő, s ezt ők, úgy látszik, mégiscsak ambicionálják. Ti. a »fasizmus« alapján minden nadrágos embert fel lehet húzni, aki az elmúlt 25 esztendő alatt 5 sort nyomtatásban kiadott, vagy 5 mondatot nyilvánosan elmondott.”⁷ Hiába fordultak a történelmi egyházak vezetői panasszal a belügyminiszterhez, az igazságügy-miniszterhez, és a miniszterelnökhöz⁸ (vagy egyenesen Rákosi Mátyáshoz⁹) a politikai rendőrségnek és a népbírósi gyakorlatnak az egyházi személyiségek elleni eljárása miatt, és kérték, hogy vegyék figyelembe, hogy olyan korszakban hangoztak el az inkriminált mondatok, amikor még a szovjetellenesség nem volt bűncselekmény. Ravasz keserűen jegyezhetette meg, hogy az ítéletek meghozatalakor „nem számított érdemnek még az embermentésben végzett szolgálat sem”.¹⁰

A vádak általában légből kapottak voltak. Például a békés-bánati egyházmegye esperesét, Harsányi Pált csupán azért ítélte el 1945 júniusában egy évre a gyulai néptörvényszék, mert tagja volt a felsőháznak. (Az esperes *bevonult a gyulai börtönbe* letölteni a kiszabott büntetését, de előtte lemondott az egyházi tisztségéről. Utóda a helyettes lett, a vésztői lelkipásztor, Gönczy Béla, akit október 25-én iktattak be a tisztségbe.)¹¹

Hódmezővásárhelyen az 1. számú igazolóbizottság végezte a lelkészek, egyházi alkalmazottak felülvizsgálatát és egyéves tevékenysége alatt több egyházi alkalmazottat marasztalt el. Bár dr. Godáts Bélát az igazoló bizottság igazolta, de a helyi rendőrség politikai osztálya szeptemberben bejelentette, hogy a lelkipásztor a Magyar Élet Pártja tagja volt. A bizottság azonban ezt nem látta bizonyítottnak (a püspök egyébként mellette is kiállt), ezért továbbra is igazoltnak tekintette.¹² Másoknak azonban nem volt ilyen szerencséje. Fábrián Gyulát, a Bethlen Gábor Református Gimnázium zenetanárát a bizottság nevetséges indokkal – mivel a bevonulási parancsra (!) jelentkezett katonai szolgálatra – *megfosztotta az állásától*.¹³ Vajda Bélánét, a református leánygimnázium igazgatóját és Kádár László vallástanárt már *a népbírósi bíróság elé utalta* (az ürügy erre a gimnázium 1943/44-es évkönyvében megjelent egyik – „háborúpártinak” minősített – cikk volt). A népbírósi bíróság végül felmentette mindkettőt, illetve ügyüket visszautalta a bizottság elé, amely adminisztratív büntetést szabott ki, de az állásukban meghagyta őket.¹⁴ Falábú Dezsőt, a református gimnázium fiatal, nagy tiszteletnek örvendő tanárát, az egyházközség egyik presbiterét márciusban ugyancsak a népbírósi bíróság elé utalták. A burkoltan megfogalmazott vád *zsidóellenesség* volt (egy helybeli lap egyik 1944. május végén megjelent cikkére hivatkozva). Igaz, hogy a szemtanúk mellette

tanúskodtak, és Révész Imre debreceni püspök is kiállt mellette, az internálásból nem engedték ki, miáltal májusban 31 éves korában *elhunyt*.¹⁵ Az egyházköztségben azonban a „rendszerelváltásnak” volt még egy halálos áldozata: Nagy Béla lekipásztor. A susáni városrész lelkésze egyesek szerint idegileg-lelkileg összeroppant, és az oroszok bejövetele utáni napokban végzett a családjával, majd magával.¹⁶ Ezzel szemben vannak, akik azt gyanítják, hogy brutális *gyilkosság* történhetett.¹⁷ (Utódává Rapcsák Péter fiatal lekipásztort választotta a presbitérium.¹⁸)

A református egyházi személyek ellen 1944–47. között indított eljárások számát a kutatás jelenlegi állapotában még nem lehet megmondani, a nagyságrend megbecsüléséhez azonban két adatot érdemes felidézni. Egy 1945 májusában kelt tiszántúli jelentés szerint az egyházkerület három esperese, egyik egyházkerületi tanácsbírója, az egyházkerület főgondnoka (püspök-helyettese), valamint Makkai Sándor (volt erdélyi püspök, teológiai professzor) ellen indult rendőrségi, illetve népbírói eljárás az egyházkerület vezetői közül, ráadásul az oroszok is többeket internáltak.¹⁹ Egyebek mellett ezért fordult Révész Imre először 1945. május 7-én gr. Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, majd július 7-én Bereczky Albert kultuszminisztériumi államtitkárhoz (aki 1948-ban „váltotta” a püspöki tisztségben Ravasz Lászlót), utóbbinál felhozva, hogy „a rendőri vagy népbírói eljárás alá vont” lekipásztorok száma – csak a tiszántúli egyházkerületben – harminc körül járt.²⁰ (Ám felhívta a figyelmet arra is, hogy „bizonyára vannak még hasonló esetek, csak nem tudjuk, vagy nem merik tudomásomra hozni.”) A politikai rendőrség tevékenysége miatt Ravasz László református püspök és Radvánszky Albert evangélikus egyetemes felügyelő is felemelte szavát. Egy 1945. május 27-i, közös levelükben tiltakoztak amiatt, hogy „vizsgálati fogságban levőket kínozzanak, sokszor teljesen ártatlanul”²¹ és kérték a miniszterelnököt, hogy a legerélyesebb intézkedéseket fogantossítsanak a visszaélések megszüntetése érdekében.²²

Bár sem Ravasz, sem Révész ellen nem indítottak eljárást, kétségtelen, hogy mindkét egyházvezető személyét bizonytalanság övezte. Érezték, hogy „bármely percben” őket is előveheti a háttérből a kommunisták-irányította belügy és igazságügy. Ravasz 1945 tavaszán arról tájékoztatta Révészt, hogy „az illetékes ügyészség ellenem előzetes vizsgálat megtartását rendelte el.”²³ Egyes sajtóorgánumok (pl. a polgári radikális Világ és a kommunista Szabad Nép) nyíltan támadták Ravaszt vagy közeli visszavonulásáról cikkeztek. Mindez arra volt jó, hogy a reformátusok legmarkánsabb vezetői, a dunamelléki és a tiszántúli püspökök – akik mindketten szálla voltak Rákosi szemében – elbizonytalanodjanak, az esetleges ellenállással ne is próbálkozzanak.

Révész félreállítatására 1945 nyarán-őszén *nyíltan* kísérletet tett a kommunista párt. Eszközül azt a határtalan ambíciók által fűtött nyíregyházi lelkészt, Békefi Benőt (aki a református megújulási mozgalom egyik vezéralakja volt) használták fel, aki az általános tisztújítás során a püspökkel szemben indult.

Az általános tisztújítás előzménye az volt, hogy a debreceni püspök – mint aki komolyan vette a *zsinat-presbiteri elvet* – még 1938-as megválasztásakor kijelentette, hogy nem híve az „életfogytig tartó” püspökségnek és csak azzal a feltétellel lett püspök, ha négyévente új választás alá bocsáthatja a tisztét. Bár többen mondták a környezetében, hogy a helyzet és az idő nem alkalmas a megmérettetésre, ő ragaszkodott az elveihez. Eleinte úgy tűnt, hogy ez a választás csupán formális lesz, ám 1945 szeptemberében a nyíregyházi presbitérium körlevélben fordult az egyházkerület valamennyi lekipásztorához és presbitériumához, és püspöknek Békefi Benőt javasolta. Ráadásul őt támogatták a helyi kommunista és a szociáldemokrata pártszervezetek, valamint Bereczky Albert kultuszminisztériumi államtitkár (aki a dunamelléki egyházkerület tagja volt és nem a tiszántúlié, tehát illetéktelenül avatkozott bele a tisztújítás folyamatába!), és az addigi szeghalmi lekipásztor, a későbbi államelnök, Tildy Zoltán is.²⁴ (Bereczky kétszer is rá

próbálta bírni Révész a visszalépésre, először még azt állítva, hogy folyik ellene az „adatgyűjtés”, tehát már emiatt is jobb lenne, ha nem indul a választáson.²⁵) Ezek után nyilvánvaló volt, hogy a hatalom (pontosabban a baloldali pártok néhány képviselője) kitámogat. Ennek az lett a következménye, hogy a beérkezett szavazatoknak jóval több, mint 90%-át „a reakció képviselője”, Révész Imre kapta.²⁶ Ráadásul „a reakció tovább erősödött”: Ravasz mellé főgondnoknak a tekintélyes debreceni jogászprofesszort, Szentpéteri Kun Bélát választották meg, akiről köztudott volt, hogy nem szimpatizál a kommunistákkal. Budapesten a Bereczky által támadott esperest, Szabó Imrét nem sikerült leváltatni,²⁷ Ravasz László pedig azt a Lázár Andort, az egyházkerület rangidős főgondnokát jelölte a tisztre (Nagy Ferenc, a Kálvin téri egyházközség főgondnoka – és miniszterelnök ellenében!), aki a Gömbös-kormány igazságügy-minisztere volt abban az időben, amikor Rákosit ismételtelen elítélték. Ezek a döntések jó támadási felületet nyújtottak az elkövetkező években a kommunista sajtónak a református egyházvezetés elleni támadáshoz.

Itt kell megjegyeznem, hogy a püspökválasztás kapcsán felmerült probléma, az *egyházak belső ügyeibe történő külső beavatkozás* nem volt rendkívüli eset, ugyanis helyi szinten korábban is történt ilyesmi. Például még 1945. elején a gyomai nemzeti bizottság határozatilag követelte a Református Nőszövetség azonnali hatállyal történő megszüntetését azzal az indoklással, hogy „a magyar Kommunista és Szociáldemokrata Párt javaslata alapján meg kell szüntetni minden külön alapon induló szervezkedést”. Erről Katona Gyula gyomai lelkipásztor február 7-én értesítette Révész Imre püspököt, aki ezügyben rögtön írt Erdei Ferencnek. Erre a „kriptokommunista” belügyminiszter átiratban utasította Szobek András békési kommunista főispánt, hogy hívja fel a gyomai nemzeti bizottság figyelmét arra, miszerint a nőszövetség törvényesen működhet.²⁸ A gyomai kommunisták türelmetlensége, egyházellenessége ebben az időben nem tekinthető helyi – kivételes – túlkapásnak. A korabeli forrásokban többször lehet olvasni arról, hogy a helybéli kommunisták be akarnak avatkozni az egyház belső életébe. Például 1945 májusában a szentesi nemzeti bizottság határozatban szólított fel arra, hogy az egyházi tanácsok, hitközségi vezetőségek, presbitériumok „a demokratikus szellemnek megfelelően átalakuljanak”.²⁹ Ezt természetesen az összes érintett felekezeti szervezet visszautasította. A „baloldali erők” ebbe nem nyugodtak bele, mert ezután meg Böszörményi Jenő lelkipásztort akarták eltávolíttatni a városból,³⁰ de Ravasz Imre püspök határozottan kiállt mellette.

A református egyház *belső megosztottsága* a tiszántúli püspökválasztás kapcsán is nyilvánvaló volt. Ebben az időben három alapvető irányzatot lehetett megkülönböztetni az egyházon belül: 1) a „konzervatívokat”, vagyis tulajdonképpen a hivatalos egyházvezetést, melynek célja a népegyházi keretek fenntartása volt; 2) a vallásos ébredést és egyházi megújulást szorgalmazók körét, akiket inkább az emberek személyes megtérése érdekelt, az kevésbé, hogy milyen helyet foglal majd el egyházuk az „új társadalomban”; 3) a belső ellenzéket, amely nem csak a lelki ébredést szorgalmazta, hanem kritizálta a korábbi egyházi berendezkedést és egyesek közülük szorgalmazták, hogy az egyház határozottan támogassa a „szocialista társadalom építését”.³¹ Ezt a három irányzatot persze sok esetben nem lehetett határozottan elkülöníteni és nem egy kérdésben egységes álláspontot képviseltek. A fő törésvonal alapjában véve a „reakciósok” és a „kollaboránsok” között húzódott. Nem teológiai alapjai voltak az ellentétnek, hiszen a hivatalos egyházi vezetést is áthatotta a harmincas években megerősödő ébredési mozgalom eszméi, többen (főleg Ravasz és Révész) felismerték a népegyház lelki megújulásának szükségességét. Ezt bizonyítja az egyházon belül az egyháztagság és a presbiteri tisztség kérdéséről folyó belső viták is.

A belső ellenzék (melynek két vezéralakja Bereczky Albert és Békefi Benő voltak) alapjában véve a kommunista párthoz, illetve a törekvéseihez való kritikátlan igazodásban különbözött a kommunista sajtó által „lereakciósozott” egyházvezetéstől. Így volt ez az 1945 tavaszi földosztás kapcsán is. Míg Békefinek és követőinek semmi kifogása sem volt a földreform rendelettel szemben, addig Révész és Ravasz komoly fenntartásainak adott hangot.

Joggal, ugyanis a „reformmal” megfosztották anyagi létalapjától az egyházat, ráadásul a birtokaik „elkonfiskálása”³² még a meghirdetett céloknak (az „egészségtelen” nagybirtokrendszer felszámolása) is ellentmondott, hiszen míg a római katolikusok mintegy 860.000 holddal rendelkeztek,³³ ezzel szemben a református egyháznak sohasem voltak nagybirtokai, összesen 103.000 katasztrális holdja volt.

Révész Imre még a 600/1945. sz. kormányrendelet március 17-i kihirdetése előtt jó tíz nappal elküldött egy felterjesztést Nagy Imre kommunista földművelési miniszterhez, melyben arra hívta fel a figyelmet, hogy a tiszántúli egyházkerület földbirtokának³⁴ legnagyobb részéből az egyházközségek javadalmas tisztviselőit (lelképásztor, kántor, tanító vagy harangozó) támogatják, esetleg az egyház fenntartásának szükségleteit fedezik a befolyó jövedelemből, vagyis olyan célra fordítják, amelyet az egyházi adóból kellene fedezni. Van néhány nagyobb főiskolai és alapítványi birtok is, ezek azonban az egyházkerület közművelődési-oktatási intézményeinek fenntartását szolgálják. Ráadásul az egyházközségek apró birtokainak kisajátítása a sok, kis létszámú egyházközség létét veszélyezteti.³⁵ (Elgondolkodtató, hogy míg a Nemzeti Parasztpárt vezetői közül a két „kriptokommunista”, Erdei Ferenc és Veress Péter lelkesen támogatták a Rákosiék által kidolgozott – és az egyházakat keményen érintő – rendeletet, addig a következetesen antikommunista – emiatt 1947-ben emigrációba kényszerülő – Kovács Imre megpróbált az egyházak számára igazságos rendelet-tervezetet kialakítani, – persze eredmény nélkül.³⁶)

A fenti figyelmeztetések azonban mit sem értek. Bár Erdei belügyminiszter március 23-án azt közölte Révésszel, hogy a 17-én kiadott földreformrendelet 50. §-a az egyházi főhatóságok földigénylési jogát ismeri el akkor, ha az elkobzott vagy megváltott földeken kegyúri terhek voltak, vagy mint egyházi javadalmi birtokok felekezeti célokat szolgáltak,³⁷ a helyi földigénylő bizottságok ezt egyszerűen nem vették figyelembe. Ennek következtében a tiszántúli egyházkerület mintegy 58.000 holdjából majd’ 46.000 holdat, ezen belül a Békés-bánáti egyházmegyében 3800 holdat sajátítottak ki.³⁸

Ravaszk László egy április 18-i levelében arra kérte Nagy Imrét, utasítsa a helyi hatóságokat, hogy „megérdemelt figyelembe részesítsék az egyháznak minden olyan igényét, amelyek magasztos művelődési és szellemi-célú szolgálatát” biztosítsák.³⁹ Ugyancsak a kommunista földművelési miniszternek írott, május 8-i levelében Révész Imre és Szentpéteri Kun Béla egyházkerületi főgondnok azt kérte, hogy legalább a rendelet végrehajtási utasításába foglalják bele egyebek mellett azt, hogy a meghagyandó 100 holdnyi birtokba ne számítsák bele a temetőt, a belsősegeket (templom-, iskolatelek stb.), valamint hogy „lehetőleg minden helyen az egyház jelenlegi földterületei hagyandók meg”.⁴⁰ Veress Péter, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke megígérte ugyan, hogy néhány dolgot figyelembe vesznek, de helyi szinten a bizottságok nem voltak tekintettel az egyház érdekeire. Az okokra Gönczy Béla békés-bánáti esperes-helyettes áprilisi levele világít rá: „általában mindenütt a hitetlen és egyházellenes elem van a helyi bizottságok többségében, ha nem egészében, talán még a vármegyénél is. Tárgyilagosság helyett vak elfogultsággal, önzéssel, a kulturális érzék teljes hiányával járnak el.”⁴¹ Ezek után nem meglepő, hogy Gönczy pár hónappal később arról számolt be, miszerint „több helyt a lelkészi földet részben vagy egészében igényelték, sőt egyes helyeken már birtokba is vették, holott a javadalmi földterület a 100 katasztrális holdon messze alul marad.”⁴²

Végül annyit sikerült elérni, hogy azok az egyházközségek, melyeknek semmi földjük sem volt, vagy csak 1–2 hektár, földjuttatásban részesültek. (Erre a „gesztusra” nyilvánvaló politikai számításból volt hajlandó az MKP.⁴³) A mérleg azonban így is igen negatív: a 103.000 holdból 44.000-et sajátítottak ki és 2600 holdat juttattak.⁴⁴

A hódmezővásárhelyi református egyházközségnek 1945 előtt 644 kat. holdnyi földbirtoka volt. A helyi Földigénylő Tanács 1945. április 8-án úgy határozott, hogy az egyházközség „egyházi és alapítványi birtokából,”⁴⁵ illetve mezőgazdasági művelés alatt álló

ingatlanából 100 kat. holdat visszahagyni, és a többit igénybevenni javasolja”.⁴⁶ Mivel a rendelet, illetve törvény végrehajtásában itt is a kommunisták játszottak jelentős szerepet, hiába tiltakoztak a református és a katolikus egyházak képviselői, mert a földjeik döntő részétől megfosztották őket. Márton Árpád elnök-lelkész ugyan a helyi földigénylő bizottságnál megfellebbezte a határozatot, de azt elutasították.⁴⁷ Végül az Alapítványi és Kulturális Célvagyonokat Felülvizsgáló Tárcaközi Bizottság szeptemberben arról értesítette, hogy csupán jó két hold alapítványát birtokot mentesítenek az igénybevétel alól, mert a bejelentett többi célvagyon egyházi tulajdont képez, emiatt nem tartozik a bizottság hatáskörébe.⁴⁸ Végeredményben a vásárhelyi egyházközség is úgy járt, mint szerte az országban a többi gyülekezet: az iskoláik fenntartását, papjaik eltartását szolgáló földbirtokainak döntő részétől megfosztották.

Ekkor még az egyházon belül többen reménykedtek abban, hogy az egyházellenes földreformnak lesz egy pozitív következménye: végre meg lehet valósítani az államtól anyagilag független, önfenntartó egyház ideáját, a liberális gyökerű „szabad egyház szabad államban” szellemében. Ravasz László és a hozzá hasonló idealisták azonban 1948-ban rá kellett döbbenjenek: már sem az egyház, sem az állam nem szabad...

JEGYZETEK

¹ John Lukacs: *1945. A nulla év*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.

² Az egyházellenesség ideológiai alapja ugyan a „materialista világnézet” volt, de arról sem lehet elfeledkezni, hogy a különböző felekezetek – minden üldözés ellenére – sokáig meghatározó befolyással bírtak a társadalom nagy része fölött, ezért nemkívánatos „konkurenciát” jelentettek a kommunista pártoknak.

³ Az MKP KV 1945. október 11-ei ülésének jegyzőkönyvéből idézi Kiss Réka: A diktatúrák szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből (1945–1948). In *Századvég*, 2003. 3. sz. 40.

⁴ Lásd Révész Imre debreceni püspök 1945. január 23-i, Teleki Géza kultuszminiszterhez címzett levelét. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL), a Püspöki Hivatal igazgatási iratai, I. 1. c, 465. doboz, 96/1945.

⁵ Az eddig publikált orosz levéltári forrásokból tudható, hogy az ideiglenes nemzeti kormány névsorát Moszkvában állították össze. Valószínűleg az elkövetkező években az is ki fog derülni, hogy a nemzetgyűlés tagjai közé kit és miért „engedtek be” az oroszok.

⁶ Idézi: Kiss, 2003. 40–41.

⁷ Idézi Szabó András Péter: Révész Imre „az idők viharában” (1944–1967). In *Protestáns Szemle*, 2003. 2. sz. 68.

⁸ „Mind több lelkészünk kerül sokszor alaptalan vagy egészen jelentéktelen panasz alapján letartóztatásba, s a letartóztatás a letartóztatott lelkészek kihallgatása nélkül hetekig tart...” írta Révész László dunamelléki püspök abban a Ravasz Imrének írott, június 6-i levelében, melyben közölte, hogy az ideiglenes miniszterelnökönek is írt ebben az ügyben. TtREL, I. 1. c, 469. doboz, 1371/1945. sz.

⁹ „Minél derekabbnak tudott lelkészeket ér a köztudat megítélése szerint igazságtalan és méltatlan elbánás, annál inkább megrendült a hit és reménység arra nézve, hogy az új politikai és társadalmi rendben az egyház nem fog üldöztetést szenvedni...” – írta Révész Rákosinak 1945. május végén. Idézi: Barcza József: *Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége*. In *A magyarországi református egyház története, 1918–1990. Tanulmányok*. Kiadja a Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 1999. 152.

¹⁰ Idézi: Kiss, 2003. 41.

¹¹ TtREL, I. 1. c, 469. doboz, 1017/1945. sz. és 472. doboz, 2383/1945. sz. Azt sem szabad elfelejteni, hogy ekkor (nagy részt az egyházkerület keleti feléből) jó néhány lelkész vagy lelkész-tanár hadifogságban volt.

¹² CSMLHF, XVII. 405. fond, 1. doboz, 26/1945.

¹³ TtREL, I. 1. c, 470. doboz, 1587/1945. sz. (Fábián Gyula megfellebbezte a határozatot, és Révész Imre püspök is közbenjárt érdekében júliusban a Népbíróóságok Fellebviteli Tanácsánál, talán ennek köszönhető, hogy felmentették és visszakérülhetett a gimnáziumba.)

¹⁴ Vajdánét öt évre kizárták az előléptetésből és vezető állásra alkalmatlannak nyilvánították. Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fiókja (a továbbiakban: CSMLHF), az 1. sz. Igazoló Bizottság iratai, XVII. 405. fond, 3. doboz, 18/1945.

¹⁵ CSMLHF, XVII. 405. fond, 3. doboz, 18/1945. Vörös Mihály, a ref. gimnázium mb. igazgatója (és az igazoló bizottság egyik tagja!) 1945. május 31-én arról értesítette Révész Imre püspököt, hogy Falábú Dezsőnek a „népbíróóság elé utalás ténye nagy lelki fájdalmat okozott [...], s ez a körülmény egészségi állapotát nagyon megrongálta”. TtREL, I. 1. c, 465. doboz, 165/1945. és 469. doboz, 1262/1945. Révész egy 1945. július 7-i, Bereczky Albernek címzett levelében azt írta, hogy Falábú Dezső hasfalátfürödés következtében halt meg, mert „mire kiengedték az operációra, már késő volt”. Lásd Révész Imre: „Vallomások”. *Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok (1944–1949)*. Kiadja a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1990. 81.

¹⁶ Erre utal Gönczy Béla esperes-helyettes az egyházmegyei közgyűlésen felolvasott, 1945. március 2-i jelentésében: „A katonai megszállás folytán reánkzúduló csapások között legsúlyosabb veszteségünk Nagy Béla hódmezővásárhelyi lelkipásztor tragikus lelki összeroppanása és megdöbbentő halála.” TtREL, I. 29. e. 12. doboz, sz. n. Kádár Ferenc volt susáni lelkipásztor szerint „kitört rajta az öröklött baj” és ezért végzett a feleségével és három leányával, majd önmagával. Interjú Kádár Ferencsel, Emlékpont – Félévszázad Vásárhelyen H. O. K.

¹⁷ Zakar Ödön volt susáni lelkipásztor azt hallotta, hogy Nagy Bélát az oroszok bejövetele előtt többször megfenyegették, egy szemtanú pedig azt állította, hogy a családot és a lelkészt (akit a padláson találtak meg felakasztva – ám a padlásajtó kívülről volt bezárva...) meggyilkolták. Interjú Zakar Ödönrel, Emlékpont – Félévszázad Vásárhelyen H. O. K.

¹⁸ *Vásárhely Népe*, 1944. december 16.

¹⁹ Ravasz László 1945. május 7-én arról értesítette Teleki Géza kultuszminisztert, hogy 15 lelkipásztor, vallásoktató-lelkipásztor és segéd-lelkész van orosz internálótáborban, és kérte, hogy járjon közben a kiszabadításuk érdekében. (TtREL, I. 1. c, 470. doboz, 1544/1945.) Ravasz László püspök márciusban Budapest szovjet városparancsnokától kért segítséget a fogolytáborba hurcolt lelkészek ügyében, de – mint írta április 6-i jelentésében – „ez a kérésem csak igen kis részben teljesedett.” [*Sic!*] *Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből*. (szerk.: Ladányi Sándor – Keresztes Dániel – Hamarkay Ede) Exodus Kiadó, Erdőkertes, 2006. 173.

²⁰ *Egyháztörténeti források a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban a második világháború végén. (Tanulmányok és forrásközlés.)* (Szerk.: Kormos László). A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár kiadása, Debrecen, 1994. 238.

²¹ Leel-Össy Árpád sarkadi lelkipásztort csak azért tartóztatták le, mert 1944 előtt tagja volt a nemzetgyűlésnek, bár püspöke kiállt mellette, mondván, hogy „a jobboldali szélsőség hívének sohasem ismertem”. TtREL, I. 1. c, 465. doboz, 165/1945.

²² Közli: *Válogatott kövek...*, 2006. 175–179.

²³ Idézi: *Kiss*, 2003. 42.

²⁴ Tildy megnyilatkozása Révész számára nagy csalódást okozott (több mint 20 éve ismerte és sokáig jó viszonyban voltak). A későbbi államelnök magatartásán nem lehet csodálkozni: a kiszegzák gerinctelen politikusai közé tartozott, részben ezzel magyarázható, hogy viszonylag sokáig megtűrte Rákosi az államfői székben. Egyébként elnökként az a Péter János volt a titkára, akiről tudott volt, hogy szoros kapcsolatot tart a kommunistákkal (sőt, 1949-től titkos párttag volt!), majd tevékeny részese volt az 1948/49-es „örségváltásnak”.

²⁵ Tildy ugyanezt üzenté meg Révésznek! Lásd Révész 1945. november 16-i feljegyzését a tisztújítással kapcsolatban. Közli: *Válogatott kövek...*, 2006. 180–186.

²⁶ Bővebben lásd Fürj Zoltán: Egy püspökválasztás történetéhez. In *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1990. 2. sz. 190–191.

²⁷ Lásd „*Ég, de meg nem emésztetik*”. *Szabó Imre a budapesti református egyházmegye első esperese – naplók, 1914–1954*. Kiadja Budapest – Budahegyvidéki Református Egyházközség, Budapest, 2001., 138–139.

²⁸ TtREL, I. 1. c, 65. doboz, 231/1945. iktsz.

²⁹ TtREL, a Békés-bánáti Református Egyházmegye iratai, I. 29. e, 12. doboz, sz. n., az 1945. június 14-i gyűlésének jegyzőkönyve.

³⁰ TtREL, I. 1. c, 469. doboz, 980. iktsz.

³¹ Bővebben lásd Colijn, Jos: „Kicsoda ellenünk?” *Törésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben*. KEPE, Kiskunfélegyháza, é. n. [1992?], 13–14.

³² Az 1945/VI. sz. földreform-törvény 39 §-a értelmében a kisajátított földek után megváltás fizetett volna az állam, erre azonban nem került sor – az egyházak esetében sem.

³³ 1938-ban a római katolikus egyháznak összesen 863 ezer holdnyi földbirtoka volt, ebből 348 ezer hold szántóföld.

³⁴ Az ugyancsak március 6-i, Dálnoki Miklós Béla ideiglenes miniszterelnöknek címzett memorandumban azt írta Ravasz, hogy az egyházkerületben egy egyházközségre átlagban 97 kat. hold esik. A kultuszminiszterhez, Teleki Gézához küldött, március 10-i levelében pedig az olvasható, hogy az *egész református egyházban*, átlagban 50 hold esik egy egyházközségre. *Egyháztörténeti források...*, 1994. 178., és Tibori János: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története, I. 1944–1957*. Debrecen, 1995. 127.

³⁵ *Egyháztörténeti források...*, 1994. 179–182. Meg kell jegyeztem, szó sincs arról, mintha Révész Imre vagy Ravasz László *eleve elutasított volna* egy radikális földreformot! A református hívek mintegy háromnegyede 1945 előtt a mezőgazdaságból élt, emiatt a református társadalompolitikai gondolkodás fókuszában az agrárkérdés és ennek „magva” a földkérdés állt. Az egyház földreformpárti fiatal lelkészársadalmára és az ifjúsági egyesületek köreire a harmincas évek második felében radikális reformokat sürgető népi mozgalom gyakorolta a legnagyobb hatást, amely a reformkonzervatív elveket valló püspökök gondolkodásán is nyomokat hagyott. Ravasz már 1939 augusztusában is nyilatkozatban sürgetett Horthy kormányzónál egy mélyreható földreformot.

³⁶ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Katalizátor Iroda, Budapest, 1990. 236.

³⁷ Fürj Zoltán: Az 1945-ös földreform és az egyházak. In *Theologiai Szemle*, 1995. 5. sz. 281.

³⁸ Tibori, 1995. 128, 130.

³⁹ TtREL, I. 1. c, 469. doboz, 947. iktsz.

⁴⁰ *Egyháztörténeti források...*, 1994. 187–192.

⁴¹ TtREL, I. 1. c, 469. doboz, 930. iktsz., Gönczy Béla főjegyző, esperes-helyettes április 24-i levele Révész Imréhez.

⁴² TtREL, I. 29. e, 12. doboz, iktsz. n., Gönczy Béla június 15-i jelentése.

⁴³ Rákosi Mátyás az 1945. április 2-i hódmezővásárhelyi nagygyűlésen („mi kommunisták”) kijelentette: ahol szegény az eklézsia, „ahol a pap, vagy templom szükségére földet igényelnek, ott az adott szerény keretek között ki kell ezt az igénylést elégíteni”. *Vásárhely Népe*, 1945. április 4.

⁴⁴ Fürj, 1995. 284.

⁴⁵ Egy korabeli kimutatás szerint a vásárhelyi egyházközségnek 724,752 kishold alapítványi földje, valamint 382,437 kishold javadalmi földje volt. CSMLHF, a Hódmezővásárhelyi Földigénylő Bizottság iratai, jegyzőkönyvei, XVII. 506. fond, 1. doboz, 278/1945. sz. n.

⁴⁶ CSMLHF, XVII. 506. fond, 1. doboz, iktsz. n.

⁴⁷ TtREL, I. 1. c, 468. doboz, 898/1945. (Márton Árpád az április 21-i beadványában arra hivatkozott, hogy a bizottság korábban *szóban* közölte vele: az egyházi és a javadalmi földekből meghagynak 100–100 holdat, ám még ennek felét is elvették...)

⁴⁸ CSMLHF, XVII. 506. fond, 1. doboz, 535/1945.